

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

KAMILA PAWEŁCZYK-DURA

Archiwum Państwowe w Łodzi

Forum Pedagogiczne
2015/1

IŁARIONA (TROICKIEGO) WIZJA REFORMY SZKOLNICTWA CERKIEWNEGO

Streszczenie: W początkach XX wieku rosyjskie szkolnictwo cerkiewne przeżywało głęboki kryzys. Potrzeba udoskonalenia systemu oświaty religijnej aktywizowała środowisko prawosławne. Wśród wielu wizji reformatorskich początków ubiegłego stulecia jedną z najciekawszych zaprezentował Iłarion (Troickij) – wykładowca i inspektor Moskiewskiej Akademii Duchownej. Oscylowała ona wokół stworzenia nowego typu uczelni cerkiewnej, zorientowanej na duchowy rozwój swoich wychowanków i kształtowanie osobowości przyszłych mnichów.

Słowa kluczowe: swiaszczennomuczenik Iłarion (Troickij), szkolnictwo cerkiewne, akademie teologiczne

Władimir Aleksiejewicz Troickij urodził się 13 września 1886 roku. Przyszedł on na świat w rodzinie o tradycjach kapłańskich. Ojciec Aleksiej Piotrowicz, dziadek Piotr, a także dwaj bracia Władymira – Dmitrij i Aleksiej byli duchownymi. Fakt, iż wszyscy mężczyźni członkowie rodziny Troickich wybrali drogę kapłaństwa, nie był w tamtym okresie bezprecedensowy i wynikał w znacznej mierze (oprócz pobudek czysto religijnych, których istnienia nie można negować) ze statusu niższego duchowieństwa rosyjskiego. Stanowiło ono odrębny stan społeczny, prawnie pozbawiony możliwości awansu. Ukazami z lat 1808–1814 nałożono na synów duchownych obowiązek nauki w specjalnych placówkach oświatowych przysposabiających ich do pracy duszpasterskiej – na poziomie elementarnym w szkołach cerkiewnych, następnie w seminariach, w końcu zaś w akademiach duchownych. W przeciwieństwie do uniwersytetów zachodnich, w Rosji nie było fakultetów teologicznych (Прокофьев 1999, s. 100-106). W 1864 roku otworzono dla dzieci białego duchowieństwa bramy szkół świeckich (gimnazjów), a trzy lata później uniwersytetów państwowych, jednakże reforma ta nie miała wymiaru praktycznego. Pomimo zniesienia wielu obostrzeń sytuacja zwyczajnego kapłana parafialnego i jego dzieci nie uległa zasadniczej zmianie, ponieważ nauka w szkołach świeckich była płatna, a koszty przerastały możliwości finansowe większości duchownych (Шкурин 2009, s. 15-35).

Władimir w wieku dziesięciu lat rozpoczął naukę w szkole duchownej w Tule, aby po jej zakończeniu w 1900 roku kontynuować kształcenie w tamtejszym seminarium. W 1906 roku został przyjęty do elitarnego grona studentów jednej z czterech akademii teologicznych w Rosji – Moskiewskiej Akademii Duchownej (Снычѳев 1999, s. 3-5). Okres pobytu w Siergijewym Posadzie zapisał się na kartach życiorysu młodego Troickiego jako czas wzmożonej działalności intelektualnej i administracyjnej, a nade wszystko prężnego

rozwoju duchowego. 28 marca 1913 roku w Paraklicie odbyły się jego postrzyżyny mnisze (Орловский 2000, s. 390-391).

W bardzo krótkim czasie, co nie było w tamtych czasach rzadkością, przyszedł awans w hierarchii cerkiewnej. 11 kwietnia 1913 roku został mianowany hierodiakonem, 2 czerwca 1913 roku – hieromnichem, a 5 lipca 1913 roku uzyskał godność archimandryty. Do tych wyróżnień należy dodać także sukcesy na polu działalności naukowej. Potencjał intelektualny Iłariona został zauważony przez profesora zwyczajnego katedry Pisma Świętego Nowego Testamentu Mitrofana Murietowa, który wyznaczył go na jednego z dwóch kandydatów, obok Władimira Strachowa, na stanowisko profesorskiego stypendysty. Choć archimandryta Troickij nie zajmował się tematyką *stricte* nowotestamentową, jednakże – zdaniem profesora – wystarczająco dobrze opanował materiał z tego zakresu. Rada Akademii podtrzymała opinię Murietowa pod warunkiem przedstawienia przez młodego naukowca dwóch prac z zakresu nowotestamentowej nauki Kościoła prawosławnego (Голубцов 1998, s. 110).

3 maja 1913 roku na zebraniu Rady Iłarion zreferował swoje dwa teksty: *Gnostycyzm i Cerkiew wobec Nowego Testamentu* oraz *Syn Boży i Cerkiew (Mt. 16, 13–18)*. Pierwszy z wykładów został następnie opublikowany w czasopiśmie „Богословский вестник”, drugi zaś najprawdopodobniej legł u podstaw późniejszego artykułu *Kamień węgielny Cerkwi (Mt. 16, 13–18)* ((Паруманук) Никон, Бонецкая 2004b, s. 264-276). Teksty te uzyskały wysokie oceny ze strony profesury Akademii, czego wyrazem było otrzymanie przez młodego Troickiego tytułu docenta. 16 września 1913 roku dołączył on do grona wykładowców Moskiewskiej Akademii Duchownej, stając się tym samym najmłodszym profesorem teologii w dotychczasowej historii akademii (Орловский 2000, s. 391).

Z okresu pedagogiczno-naukowej działalności Iłariona zachowało się wspomnienie jednego ze studentów Akademii, który uwiecznił następujący obraz Troickiego:

Iłarion prowadził zajęcia z Pisma Świętego Nowego Testamentu, skupiając się głównie na Ewangeliach. Nie opuściłem – pisał dalej student Siergiej Wołkow – ani jednego wykładu, choć było ich stosunkowo niewiele [...]. Te zajęcia, na których byłem, stanowiły wstęp do przedmiotu i były przygotowane na najwyższym poziomie merytorycznym i językowym. Znalazło się w nich wiele publicystyki i odwołań do współczesności, co w pełni odpowiadało temperamentowi samego Iłariona. Nie mógł on opowiadać bez emocji. Kiedy mówił, cały płonął, a ogień ten przenosił się na słuchaczy. Musiał polemizować ze swoimi interlokutorami, udowadniać, argumentować [...] (Волков 1995, s. 114).

Poglądy Iłariona na temat nauki i ogólnie szkolnictwa religijnego wpisywały się w dyskusję, jaka toczyła się wokół kwestii religijnego kształcenia młodzieży w Rosji. U jej podstaw legły reformy systemu kształcenia wprowadzone przez ustawy z lat 1869 i 1884. Pierwszy akt normatywny, odnoszący się do organizacji akademii duchownych, diametralnie zmienił system zarządu na najwyższym szczeblu, program nauczania oraz wymogi formalne stawiane wykładowcom i studentom. Zgodnie z nowymi przepisami rektor, mianowany przez Świętobliwy Synod, jako władza zwierzchnia mógł należeć do białego duchowieństwa. Jego pomocnikami mianowano trzech prorektorów. Podniesiono pensje nauczycieli akademickich, wprowadzono kolokwia habilitacyjne stanowiące podstawę nadania

tytułu profesorskiego. Zwiększono liczbę wykładanych przedmiotów i wprowadzono specjalizacje. Zezwolono abiturientom gimnazjów świeckich, seminarzystom i wolnym słuchaczom na podjęcie studiów w akademiach. Naukę stanowił obowiązkowy trzyletni kurs, po zakończeniu którego jedynie wybrani uczniowie, wykazujący się odpowiednią wiedzą, zdolnościami i potencjałem, mogli kontynuować kształcenie. W trakcie czwartego roku studiów przygotowywali oni pracę magisterską, której obrona wieńczyła cały okres kształcenia (Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 30 мая 1869 г., 1873, s. 545-556).

Zmiana klimatu politycznego na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku związana z programem kontrreform Aleksandra III i objęciem władzy przez Konstantego Pobiedonoscewa doprowadziła w niedługim czasie do rewizji wcześniejszego ustawodawstwa. Prawnik i wychowawca dzieci carskich Pobiedonoscew, zajmujący blisko dwadzieścia pięć lat stanowisko oberprokuratora, politykę cerkiewną podporządkował ideałowi nienaruszalności życia kościelnego i prymatowi wartości tradycyjnych. Jego dążenie do odbudowy w społeczeństwie dyscypliny, pokory oraz żarliwości religijnej przybierało formę konkretnych działań aparatu państwa w dziedzinie szkolnictwa. Dla akademii duchownych oznaczało to cofnięcie części rozporządzeń wprowadzonych zaledwie piętnaście lat wcześniej. Nowa ustawa z 1884 roku likwidowała stanowiska trzech pomocników rektora, którymi najczęściej byli profesorowie świeccy. Rektor i jego jedyny zastępca – inspektor musieli być mnichami. Bezpośrednio podlegali oni władzy arcybiskupiej, która stanowiła najwyższą władzę szkolną. W sferze dydaktyczno-pedagogicznej z siatki godzin zniknęła część przedmiotów. Zawieszono możliwość specjalizacji. Jednocześnie tytuł doktora habilitowanego był nadawany obligatoryjnie, bez konieczności otwarcia przewodu habilitacyjnego i odbycia kolokwium. Obrona pracy magisterskiej natomiast, w odróżnieniu od wcześniejszych rozwiązań, miała charakter zamknięty (Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г., 1887, s. 232-261).

Reforma ustawy szkolnej z 1884 roku, postulująca zwiększenie administracyjnej władzy rektora i inspektora, całkowite podporządkowanie akademii arcybiskupom i ograniczenie wpływu profesorów świeckich na życie akademickie, przyniosła wzrost niezadowolenia studentów i części wykładowców. Pierwsza próba zmiany istniejących przepisów została podjęta w 1896 roku. Powołana przy Świętobliwym Synodzie Komisja do Spraw Nauki okazała się w praktyce jedynie zamkniętym forum dyskusyjnym, pozbawionym możliwości realnego wpływu na sytuację szkół duchownych (Сухова 2009, s. 38-47).

Aktualność problemu reform szkół cerkiewnych była wywołana procesami, które zachodziły w społeczeństwie rosyjskim. Wzmogły one dyskusje nad obecnym stanem państwa rosyjskiego. Otwarcie na problem samodzielnia w Rosji tworzyło podatny grunt pod rozwój ruchu reformatorskiego. Począwszy od końca XIX wieku coraz głośniejsze podnoszono kwestię reform wewnątrzpaństwowych, w tym koniecznych przeobrażeń cerkiewnych. Polemikę religijną tego okresu charakteryzowała głęboka analiza rzeczywistości i krytycyzm wobec wypaczeń funkcjonującego cerkiewnego systemu synodalnego. Epokę synodalną w dziejach Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej otworzył ukaz cara Piotra I z 25 stycznia 1721 roku. Manifestem o powołaniu Kolegium Duchownego zniesiono instytucję patriarchy oraz zlikwidowano godność pierwszego hierarchy – widzialnej głowy rosyjskiej wspólnoty prawosławnej. Jego miejsce zajął organ kolegijskiego zarządu Kościoła – Świętobliwy Synod Rządzący, na czele z carskim urzędnikiem – oberprokuratorem. Idea

funkcjonowania synodalnego systemu piotrowego już w XVIII wieku budziła kontrowersje. Dwieście lat później głosy sprzeciwu wobec rozwiązań piotrowych nie ucichły. Zdaniem świeckich działaczy cerkiewnych ustawodawstwo cara przyczyniło się do zepchnięcia Kościoła prawosławnego w Rosji do roli instytucji życia publicznego, podporządkowanej władcy i zarządzanej przez jego aparat urzędniczy. Odrzucając tę zależność proponowano zwołanie soboru, powrót do patriarchatu, reformę Świętobliwego Synodu oraz wprowadzenie zmian w różnych sferach funkcjonowania wspólnoty i państwa (Фирсов 2002, s. 126-146).

22 stycznia 1905 roku w stolicy Imperium została zorganizowana blisko dwustutysięczna pokojowa demonstracja robotnicza prowadzona przez duchownego – Georgija Gajdara, założyciela Stowarzyszenia Rosyjskich Robotników Fabrycznych. Celem manifestantów było unaocznienie carowi piętrzących się od kilku lat problemów społecznych i gospodarczych. Zła kondycja ekonomiczna kraju, uwikłanego w nieprzynoszącą oczekiwanych sukcesów wojnę z Japonią, odcisnęła swoje piętno na sytuacji ogółu społeczeństwa rosyjskiego. Rosło bezrobocie, wzrastały ceny podstawowych produktów żywnościowych, a dochody drastycznie spadały. Wśród robotników petersburskich pojawiały się żądania natury ekonomicznej i dezyderaty polityczne (Heller 2002, s. 681-692).

Rewolucyjne metody egzekwowania zmian doprowadziły do zamieszek ulicznych. Fala demonstracji przetoczyła się przez cały kraj, dając początek rewolucji. Celem uspokojenia sytuacji 17 (30) października 1905 roku Mikołaj II ogłosił manifest *O udoskonaleniu porządku państwowego* (Bazyłow 1977, s. 477-478). Stanowił on zapowiedź powołania pierwszej w dziejach państwa rosyjskiego reprezentacji parlamentarnej. Proklamując w Rosji monarchię konstytucyjną, otwarto możliwość zakładania organizacji wyznaniowych, wcześniej zakazanych, oraz prowadzenia publicznych dysput.

Na fali ożywienia społecznego w większych miastach Imperium zaczęto organizować związki o charakterze religijno-filozoficznym. W Moskwie w połowie listopada 1905 roku powołano Komitet Stronników Oświecenia Religijnego, na którego posiedzeniach odczytywano wykłady i dyskutowano nad projektami zmian wewnątrzcerkiewnych. W tym samym okresie założono Chrześcijańskie Bractwo Walki, którego członkami zostali Władimir Ern, Walentin Swiencicki, Paweł Florenski i Aleksandr Jelczaninow. Wśród działaczy kolejnej organizacji – Petersburskiego Związku Religijno-Filozoficznego – wymienić należy Antona Kartaszowa, Wasilija Rozanowa, Mikołaja Bierdiajewa, Dymitra Mierieżkowskiego oraz Sergiusza Bułgakowa. Swoistym wydarzeniem było pojawienie się tygodnika „Wiek”. Na łamach tegoż czasopisma toczyły się dyskusje między petersburską inteligencją a duchowieństwem stolicy. Z „Wiekim” podjęli współpracę wybitni filozofowie, historycy i teologowie (Коростелев, Ермишин 2009, s. 5-26.).

Spectrum podejmowanych zagadnień cerkiewnych było bardzo szerokie. Znalazła się wśród nich kwestia zmian w strukturze i organizacji szkół duchownych. W środowisku akademickim wykształciły się trzy zasadnicze tendencje w sposobie postrzegania reform.

Przedstawicielami pierwszej byli autonomiści (автономисты). Do grupy apologetów liberalnych reform w systemie szkolnictwa cerkiewnego zaliczali się profesorowie rosyjskich akademii teologicznych: Aleksandr Brillitanow, Aleksandr Roźdiestwienski, Borys Titlinow, Ilja Gromogłasow, Iwan Popow, Nikołaj Zaoziński, Władimir Zawintiewicz, Władimir Rybinski, Fiodor Titow oraz Michaił Maszanow i Wiktor Niesmiełow. Głosili oni, że szkole cerkiewnej potrzebna jest pełna decentralizacja, a więc zrzucenie kontroli

i opieki wyższych władz cerkiewnych na rzecz pełnej niezależności oraz demokratyzacja, rozumiana jako stanowienie uczelni o swoich władzach i rozszerzenie kolegialnych organów władzy na uczelniach o element świecki. Żądania powyższe były rezultatem, co podkreślali autonomiści, nadmiernego skrępowania wykładowców w ich działalności naukowej i pedagogicznej oraz powszechnego niezadowolenia studentów, których scholastyczny system oświaty nie przygotowywał do życia poza murami uczelni, jak również do pracy wśród dzieci i młodzieży.

Wśród kadry profesorskiej starszego pokolenia, a także niektórych rektorów, inspektorów wyższych uczelni i przedstawicieli Świętobliwego Synodu, tworzących drugą grupę, szerzyło się przekonanie o konieczności zachowania silnego, hierarchicznego podporządkowywania w strukturze kierowania szkołami. Hasła autonomii, demokratyzacji i samostanowienia niosły dla „obrońców” (охранители) niebezpieczeństwo rewolucji oraz zbliżały do anarchii i ateizmu. „To, czego najbardziej potrzeba akademiom to wzmocnienie w nich ducha ascetycznej religijności i srogiej dyscypliny” – głosili profesorowie Ilja Bierdnikow, Stiepan Gołubiew, Wasilij Piewnicki oraz Konstantin Popow.

U podstaw trzeciego z kolei nurtu legły koncepcje głoszone przez wybitne postaci przełomu wieków – Michaiła (Gribanowskiego), Antoniego (Chrapowickiego), Siergija (Stragorodskiego) i Fiodora (Pozdiejewskiego). Byli oni przedstawicielami tak zwanej neopatrystycznej szkoły teologicznej (неопатристы). Proponowali odejście od katolickiego jurydyzmu i protestanckiego racjonalizmu, które sprowadzały teologię do kategorii czystej nauki, a wiarę do poziomu abstrakcji i pustych szkolnych formuł. Religia odrealniona, odarta z *sacrum* i tajemnicy, stała się jedynie przedmiotem ludzkiego poznania. Teologia prawosławna, zdaniem neopatrystów, potrzebowała otwarcia na żywą, niedającą się sklasyfikować w pojęciach naukowych, wiarę. Ta zaś mogła być pogłębianą jedynie drogą medytacji, a przede wszystkim modlitwy (Тарасова 2005, s. 79).

Projekt szkolnictwa cerkiewnego, lansowany przez stronnictwo neopartyistów, przewidywał odejście od istniejącego scholastycznego systemu oświaty i zakładał stworzenie na fundamencie apostołskim nowego typu uczelni cerkiewnych. Wykształcenie teologiczne powinno, ich zdaniem, służyć celom nie tyle naukowym, co pastersko-misyjnym. Miało przygotowywać wykształcony zespół duchowych pasterzy, słowem i przykładem dających świadectwo o Bogu. Pełnia wiedzy teologicznej mogła być osiągnięta przez połączenie duchowego rozwoju i głębokiej religijności, identyfikację każdej dziedziny tej wiedzy z żywą cerkiewną tradycją praocjów. Podstawowy szkielet przedmiotów teologicznych powinien zawierać zajęcia z Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu, patrystyki, liturgiki, prawa kościelnego i teologii pasterskiej (Попов 1906).

Neopartyistyczna koncepcja reformy akademii teologicznych była szczególnie bliska Iłarionowi. Podobieństwo poglądów zarysowywało się, *primo*, w krytyce wyznań zachodnich, głównie katolicyzmu i protestantyzmu oraz apologii prawosławia. Zarzuty teologa były w gruncie rzeczy powieleniem argumentów Chomiakowa na rzecz prawosławia jako jedynej, ortodoksyjnej wiary przodków, czerpiącej z czystego źródła nowotestamentowego chrześcijaństwa. Od tych korzeni odłączył się, jego zdaniem, Kościół katolicki samowolnie zmieniając *Wyznanie wiary* poprzez nieakceptowane przez Kościół Wschodni dodanie formuły *filioque*, wznosząc do rangi dogmatu opinię biskupów. Katolicyzm zastygł w uprzedmiotowionych, materialnych formach. Protestantyzm zaś poszukiwał swoich dróg jedności. Reformacja natomiast zrodziła się ze słusznego z protestu jednostki przeciwko

niweczącej jej jedność zasadzie autorytetu. Był to jednakże protest, twierdził Iłarion, z góry skazany na niepowodzenie, gdyż prawdziwej, jednoczącej zasady nie można wyjaśnić ani sztucznie stworzyć. Błąd protestantyzmu polegał, zdaniem teologa, na nadmiernej spirytualizacji wiary, usunięciu wszelkich znaków więzi wspólnotowej (Троицкий 1917, s. 3-60).

Secundo, idea szkoły religijnej i duszpasterskiej korespondowała z wymaganiami Iłariona, który 30 maja 1913 roku został wybrany inspektorem Moskiewskiej Akademii Duchownej. Na tym stanowisku zamienił on archimandrytę Anatolija (Grisiuka), który na mocy decyzji Świętobliwego Synodu został mianowany rektorem Kazańskiej Akademii Duchownej. Pierwsze miesiące swojej pracy inspektorskiej Iłarion podsumowywał w liście do najbliższych następującymi słowami:

Teraz czuję przede wszystkim jedno: jestem całkowicie wybity ze zwykłego trybu życia, zburzono do głębi moje plany i zamiary odnośnie do najbliższej przyszłości, a były one nakreślone na całe lata. Nastrój stłumiony. Mnóstwo spraw, w mieszkaniu targ, ludzi z pięćdziesiąt w ciągu dnia. Listy, telegramy... Odpowiadać trzeba, a czasem ledwie jeden list dziennie zdążysz napisać [...]. Narzekać, nie narzekam, ponieważ mnich – kościelna rzecz. Prywatnego życia u niego nie ma [...]. Gdzie wysłać – zabieraj się i pracuj (Орловский 2000, s. 391).

Miał rację Iłarion, twierdząc, że rozpoczynający się właśnie nowy etap w jego życiu będzie okresem znacznej aktywności. Pełnienie funkcji inspektorskiej wymagało od niego okresowego porzucenia obowiązków naukowo-dydaktycznych na rzecz pracy administracyjnej w Akademii. Zadania, jakie postawiono przed młodym inspektorem, sprowadzały się do czuwania na prawidłowym funkcjonowaniu uczelni i jej struktur wewnętrznych, wydawaniu rozporządzeń, sporządzaniu raportów, przyjmowaniu petentów, przedstawicielstwa w Radzie, ewidencji finansów uczelni. Miały zatem charakter kierowniczy i kontrolny (Кривошеева 1998, s. 218).

Do jego obowiązków należało także zajmowanie się sprawami studentów, głównie dbałość o krzewienie wśród nich żarliwości religijnej. Ideałem Iłariona była akademicka szkoła religijna, która uczyłaby nie tylko teologii, ale przede wszystkim rozwijała i pogłębiała wiarę. Misję pedagogiczno-kaznodziejską Iłariona Siergiej Postnikow charakteryzował słowami:

To była silna i wyrazista osobowość. Wódz akademickich mnichów i sprzyjających opcji mniszej braciom, z których wielu, naprawdę wielu, patrzyło na niego jak na uczonego mnicha, archimandrytę i ojca – inspektora Akademii. Posiadając doskonałą pamięć i erudycję był w swoich wywodach śmiały i uparty, łamiąc wszystkie te autorytety, które nie mieściły się w ramach jego własnego światopoglądu. Na pierwszych zajęciach ogłosił «Akademia dla mnichów» i jako inspektor Akademii przedstawił swój stosunek wobec liberalnych profesorów i studentów. Hasło rektora Fiodora (Pozdiejewskiego – K.D.-P.) «problem tkwi nie w ustawie, ale w zestawie», kierowane w stronę profesorów, Iłarion przeniósł na studentów. Swoje inspektowanie traktował w kategoriach praktycznego wcielania słów Pisma Świętego Nowego Testamentu (Постников 2010, s. 131).

Nadzieję na odrodzenie szkoły religijnej widział Iłarion w ruchu „uczonych mnichów”. Nadanie mnichom – wykładowcom akademickim – statusu osobnej (i uprzywilejowanej) grupy zostało zapoczątkowane jeszcze w epoce Piotra I. Czar-reformator, podejmując wysiłek modernizacji Rosji, potrzebował poparcia swoich rządów przez duchownych prawosławnych, którzy byli jedynymi ludźmi z kręgu kultury pisma (m. in. Akademia Kijowsko-Mohylańska). W miejsce dotychczasowej, przeciwnej jego decyzjom, hierarchii cerkiewnej formował grupę swoich zwolenników. Znalazł ich wśród wykształconych na zachodnich uniwersytetach kijowskich mnichów, którym bliskie były pomysły europeizacji Rosji w duchu Oświecenia.

Dzięki zabiegom cara kariera „czarnych duchownych”, wiążących swoje życie z akademią teologiczną, rozwijała się w niespotykanym wcześniej tempie. Zaraz po postrzyżynach, w wieku nawet trzydziestu lat, otrzymywali godność hieromnichów, a następnie stawali się archimandrytami. W dalszej kolejności czekało ich rektorstwo w jednej z akademii teologicznych. Szczytem kariery była godność arcybiskupia. Większość z ówczesnych arcykapłanów, choć była formalnie mnichami, nigdy nie zaznała wspólnotowego życia w murach klasztorów (Юдин 2005, s. 8). Pod koniec XVIII wieku, pod wpływem nadmiernej ingerencji aparatu władzy, następował powolny upadek znaczenia tej grupy duchowieństwa. Proces ten miał przełożenie na postawę „uczonych mnichów”, którzy niejednokrotnie wybierali naukę jako źródło utrzymania, a nie jako drogę duchowego powołania. Agonię ruchu zatrzymał dopiero w połowie XIX wieku metropolita moskiewski Filaret (Drozdow), choć lata świetności formacja ta miała już za sobą (Шафажинская 2009, s. 46-52).

Na początku następnego stulecia problem „uczonych mnichów” powrócił do środowiska akademickiego za sprawą dwóch wybitnych teologów, profesorów i rektorów – Antoniego (Chrapowickiego) i Fiodora (Pozdiejewskiego). Skupiając się w swojej pracy dydaktyczno-wychowawczej na religijnym wychowaniu studentów, agitowali wychowanków do wstąpienia do stanu mniszego, do postrzyżyn. Jak wspomniano wyżej, ustawa szkolna z 1869 roku zmniejszyła znacząco wpływ mnichów na życie akademickie, co w praktyce miało przełożenie na drastyczny spadek liczby powołań wśród studentów akademii teologicznych. Implikacje wynikłe z takiej polityki zaktywizowały część wykładowców, którzy mieli oparcie w ustawie z 1884 roku. Szczególnie aktywny na tym polu okazał się archimandryta, później biskup Antonij. W ciągu kilkunastu lat wyświęcił on blisko sześćdziesięciu kapłanów, z których większość doczekała się sakry biskupiej (Смолич 1997, s. 475). Metropolita Jewłogij (Gieorgijewskij), wspominając czasy studenckie, tak pisał o swoim rektorze:

Można powiedzieć bez przesady: dla Moskiewskiej Akademii Duchownej rozpoczął się nowy okres istnienia. Ideę wskrzeszenia ruchu «uczonych mnichów» propagował wśród nas naprawdę fanatycznie. W przeciwieństwie do swojego poprzednika, biskupa Christofora (Smirnowa – K.P.-D.), archimandryta Antonij szeroko otworzył nam drzwi rektorskiego mieszkania. Urządzał u siebie zebrania dla studentów: na stole pojawiał się samowar (dlatego nazywaliśmy go « samowarem propagandy»), wszelkie poczęstunki. Nie tylko te zebrania zbliżały nas z archimandrytą Antonim. On wchodził w naszą sytuację, interesował się naszymi sprawami. Owocem tego nowego ducha w Akademii była fala postrzyżyn (Путь моей жизни 1994, s. 87).

Obraz „uczonego mnicha”, kreowany przez Antoniego, ukazywał energicznego duchownego, udzielającego się na rzecz swojej wspólnoty, aktywnego na polu naukowym, ale też angażującego się w sferę polityki religijnej i administracji kościelnej. Życie duchowe mnichów nie miało oznaczać, zdaniem Antoniego, zamknięcia w murach klasztornych i izolacji od świata zewnętrznego. Przywiązanie do surowego, monasterskiego trybu życia, alienacji i oderwania się od problemów kraju i społeczeństwa propagował biskup wołokołamski Fiodor (Pozdiejewskij). W Moskiewskiej Akademii Duchownej prowadził on zajęcia z ascetyki, podczas których kładł nacisk na rozwój duchowy swoich słuchaczy. Modlitwę i medytację chciał uczynić treścią funkcjonowania chrześcijanina we wspólnocie (Поздеевский 1913, s. 1-5).

W dniach 7 – 14 lipca 1917 roku w Moskiewskiej Akademii Duchownej miały miejsce obrady IV Ogólnorosyjskiego Zjazdu Uczonych Mnichów. Odbywał się on pod auspicjami metropolity moskiewskiego Tichona (Biełławina). Rzeczywistym gospodarzem, inicjatorem i twórcą programu tej konferencji był rektor Fiodor. W przyjętych postanowieniach odbijały się poglądy biskupa wołokołamskiego na rolę czarnego duchowieństwa w procesie wychowawczym. Krytykowano współczesny obraz „uczonego mnicha”, który mieszkał z dala od swojego klasztoru, nosił kapelusz, obcinał włosy i spożywał mięso. Proponowano powrót do tradycyjnej formy życia klasztornej i pustelniczego, do odrzucenia współczesnych sposobów życia, wypaczających ideał wspólnoty zakonnej. Duch odnowy ogarnąć miał także szkoły teologiczne, w których kształtowano osobowość młodych ludzi i przygotowywano ich do pełnienia posługi (IV Всероссийский Съезд ученого монашества 1917, s. 141-146).

Zjazd w pierwszej kolejności zajął się funkcjonującymi w opinii publicznej mitami o rzekomej uzurpacji przez mnichów władzy w akademiach teologicznych. Propagandę o nadmiernym skupieniu władzy w szkołach przez zakonników zapoczątkowało krążące w społeczeństwie rosyjskim tak zwane *Memorandum duchownych deputowanych do Dumy* (Рождков 2004, s. 303-313). Informowano w nim, iż podstawowym hamulcem rozwoju szkolnictwa cerkiewnego jest kadra kierownicza uczelni, rekrutująca się spośród nieposiadających odpowiednich umiejętności pedagogicznych i administracyjnych mnichów. Zarzucano władzom tych jednostek wybór na stanowiska rektorskie lub inspektorskie ludzi zaledwie dwudziestopięcioletnich, którzy ledwo odszedłszy ze szkolnych ław, stawali się rzeczywistymi kierownikami szkół. Na te zarzuty oficjalnie odpowiedział archimandryta Ilarion. Powołując się na statystyczne zestawienie oberprokuratora z 1913 roku, wykazał, iż kadra wykładowców uczelni teologicznych składała się tylko w 2,7% z mnichów. Pozostałą część stanowiło białe duchowieństwo i osoby świeckie. W administracji było 10% duchowieństwa czarnego, 30% duchowieństwa białego i 60% świeckich (Андрьянов 2000, s. 54). Pytał zatem retorycznie:

Gdzie podziali się ci naznaczeni na kierowników szkół mnisi? Gdzie są obiecane setki dwudziestopięcioletnich mnichów na stanowiskach inspektorskich i kuratorskich? [...] nie mam najmniejszych wątpliwości, że statystycznie zbudowana nieprawda będzie nieustannie powtarzana i w prasie, i w społeczeństwie. Prawda nikomu nie jest drogą! (Орловский 2000, s. 395).

Podczas zjazdu potwierdzono słuszność powyższej argumentacji oraz podjęto dyskusję nad projektem powołania do życia Bractwa Mnichów. Organizacja ta składać się miała z wybieranego na siedmioletnią kadencję przewodniczącego w randze biskupa, rady, członków rzeczywistych i honorowych. Wśród zadań Bractwa wymieniano: prowadzenie badań nad problemami teologicznymi, działalność religijno-oświeceniową, wydawniczą (głównie tłumaczeń dzieł Ojców Kościoła) i misyjną oraz utworzenie naczelnej organizacji cerkiewnej, posiadającej swoje niezależne monasteria i szkoły cerkiewne. W ten sposób projektowano zupełne oddzielenie mnichów od białego duchowieństwa.

Pomysły te spotkały się jednak ze sprzeciwem archimandryty Iłariona, który wraz z wykładawcą Warfołomiejem Riemowem wystąpił przeciwko rezolucji popierającej oddanie Bractwu jednej z akademii (najprawdopodobniej moskiewskiej) w celu budowy instytutu skupiającego i kształcącego „uczonych mnichów”. Choć sama idea była bliska ich poglądom, to występowali oni przeciwko szkole jako organizacji wyalienowanej ze społeczeństwa, tworzonej sztucznie na użytek chwili. Stawiali oni pod znakiem zapytania kwalifikacje mnichów w kwestii samodzielnego prowadzenia szkół teologicznych. „Zgadza się z tym, żeby władza cerkiewna organizowała jedną akademię duchowną ze swoim regulaminem określającym jej kadrę kierowniczą, powstałą na czysto religijnych podstawach, nie możemy jednak zgodzić się z przyjętą przez Zjazd rezolucją” – pisali (Кривошеева 1998, s. 220-221).

Negatywny stosunek do instytucji oświatowej całkowicie podległej mnichom wynikał, jak można przypuszczać, z doświadczeń inspektorskich Troickiego. Należy obiektywnie przyznać, że na powierzonym stanowisku Iłarion nie wykazał się, przynajmniej w początkowym okresie, odpowiednimi kompetencjami. Profesor Aleksandr Bieliajew odnotował następujący przypadek: podczas jednego z odczytów o działalności Bractwa świętego Sergiusza, które składał władzom uczelni Bieliajew, Iłarion wydawał się znudzony raportem, praktycznie nie słuchał, czasami przerywał wystąpienie. Taka lekceważąca postawa była powodem irytacji starszego, zasłużonego profesora. Zauważył on, że „od władzy woda sodowa uderzyła młodemu inspektorowi do głowy” (Голубцов 1998, s. 113).

Opinia ta, choć wyrażona w sposób dosadny, potwierdza trudności, jakie spotykały Iłariona w pracy inspektorskiej. Wynikały one nie tyle z jego charakteru, co z braku jakiegokolwiek doświadczenia, zarówno administracyjnego, jak i życiowego. Otrzymanie tak wysokiego stanowiska dla dwudziestosiedmioletniego człowieka, który w ciągu dwóch lat został profesorem i archimandrytą, było dodatkowym obciążeniem. Zajmując się do tej pory jedynie nauką, separował się od problemów życia codziennego. Kwestie administracji, zarządu i kierownictwa były mu zupełnie obce. Zresztą sam Iłarion nigdy nie ukrywał faktu, iż po prostu nie nadaje się do pełnienia tejże funkcji (Орловский 1998a, s. 31).

Iłarion był przede wszystkim teologiem i pedagogiem, zorientowanym na urzeczywistnienie ideału „prawdziwie prawosławnej” szkoły cerkiewnej. Jej wzorowy obraz przedstawił w pracy *Jedność ideału Chrystusowego* ((Паруманук) Никон, Бонецкая 2004a, s. 357-387). Artykuł ten, opublikowany pierwotnie w czasopiśmie „Христианин”, przyjął formę listu kierowanego do przyjaciela. Taki gatunek literacki pozwolił archimandrycie na otwarte zaprezentowanie swoich poglądów.

W *Jedności ideału Chrystusowego*, naśladując dawnych kaznodziejów, Iłarion nie atakował swoich przeciwników, negując ich poglądy, ale starał się jak najpełniej przybliżyć czytelnikowi nauczanie Ojców Kościoła o powołaniu chrześcijanina. Istota tych rozważań

ma charakter obrończy, gdyż styl narracji przypomina prace dawniejszych apologetów chrześcijańskich. Nie przepuszczając ani jednego zarzutu kierowanego w stronę mnichów przez grupę liberałów cerkiewnych, teolog przywołał do refleksji o konieczności mniszej służby Bogu. Ideał życia chrześcijańskiego, pełne oddanie się Bogu poprzez ustawiczną modlitwę i medytację, był możliwy, zdaniem Iłariona, jedynie w murach monasterów i w pustelniach. Samorozwój religijny jednostki, w szczególności młodego człowieka, powinien pozostawać pod kontrolą odpowiednio wykształconej kadry pedagogicznej, która prowadziła by ścieżką wiary do prawdziwej świątyni wiedzy religijnej. Jedynie w monasterach, pod opieką przygotowanych do tego mnichów można było, według autora artykułu, wcielić powyższy wzorzec w rzeczywistość.

Kluczowym momentem jego wywodów było stwierdzenie o jedności ideałów życia chrześcijańskiego zarówno w odniesieniu do mnichów, jak i osób świeckich. Postrzyżyny są, zdaniem Troickiego, jedynie powtórzeniem i umocnieniem łaski chrztu świętego. Każdy ochrzczony, bez względu na wybór drogi życia, posiada taką samą misję wobec Kościoła. Zniekształcenia w rozumieniu ideałów chrześcijańskich, ich oderwanie od siebie w sferze świeckiej i duchownej, były – co podkreślał Iłarion – sztuczne i prowadziły tylko do konfliktów w łonie Cerkwi. Rozwój szkolnictwa religijnego hamowały zatem nie tyle ambicje mnichów, ile nieprawidłowe rozumienie sensu kształcenia teologicznego młodzieży przez świeckich profesorów akademickich. Hołdując niezrozumiałej ideologii, dążącej do laicyzacji oświaty, proponowali odsunięcie mnichów od procesu nauczania teologicznego, a więc od religijnej służby ludziom.

Iłarionowski ideał oświaty religijnej zakładał troskę wykładowców, a jego jako inspektora Akademii w szczególności, o prawidłowy rozwój duchowy swoich podopiecznych. Kierując się wzorcem pracy, posłuszeństwa i modlitwy archimandryta Troickij bardzo szybko zaczął zaprowadzać surowe porządki wśród uczącej się młodzieży. Jego działania były ukierunkowane w stronę rozbudzenia w duszach młodych ludzi żaru wiary i przywiązania do Cerkwi. Aktywizował studentów do uczestnictwa w nabożeństwach, angażował ich w działalność dydaktyczną, troszczył się o dyscyplinę. Życie akademickie tych czasów Siergiej Postnikow charakteryzował w następujący sposób: „zajęcia, obiad, kolacja, spacer, odwiedziny u kolegów, a wieczorem – czytanie książek i... inspektorskich rozporządzeń”. W swoim pamiętniku Postnikow przytacza fragment jednego z tych aktów: „Nakazuje się studentom uczestnictwo w nabożeństwach cerkiewnych. Obowiązuje strój świąteczny. Studenci mają się ustawiać po prawej stronie świątyni w porządku starszeństwa: pierwszy rok, drugi, trzeci, a na koniec czwarty” (Постников 2010, s. 128).

Administratorska działalność młodego inspektora, hołdującego zasadom powrotu do prawdziwych zasad chrześcijańskiego życia i jego konserwatywne poglądy wzbudzały w kręgu profesorskim spore niezadowolenie. Głosy sprzeciwu wobec rządów inspektora Iłariona i rektora Fiodora dotarły do Świętobliwego Synodu. 13 marca 1917 roku wysłano do Akademii specjalną komisję na czele z profesorem Petersburskiej Akademii Duchownej Borysem Titlinowem, której głównym zadaniem była ocena funkcjonowania uczelni.

Wiadomo było, iż Titlinow, mając poparcie części liberalnie nastawionej profesury, będzie dążyć do zarzucenia porządków konserwatywnych. Wieloletniego rektora Akademii, biskupa wołokołamskiego, oskarżono o działanie na szkodę uczelni (choć konkretnych zarzutów nigdy mu nie postawiono) i na mocy decyzji oberprokuratora Władimira

Lwowa zwolniono z zajmowanego stanowiska. Nowym rektorem Moskiewskiej Akademii Duchownej został wybrany profesor Anatolij Orłow (Голубцов 1998, s. 117).

Iłarionowska wizja reformy szkolnictwa cerkiewnego nigdy nie doczekała się praktycznej realizacji. W jej urzeczywistnieniu przeszkodziły opozycja części środowiska akademickiego oraz przemiany społeczno-polityczne zachodzące w Rosji. Znalazły one swe odzwierciedlenie w położeniu wewnętrznym i zewnętrznym rosyjskiego Kościoła prawosławnego i zdominowały życie religijne na kilkadziesiąt lat. Kształtowane one były, z jednej strony, przez decyzje i postanowienia Soboru Lokalnego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Zgromadzenie z lat 1917-1918 wprowadziło nowe elementy funkcjonowania wspólnoty. Najważniejszym z nich było odrzucenie rozwiązań synodalnych i przywrócenie, po ponad dwustu latach, godności patriarchy jako zwierzchnika rosyjskiego prawosławia. Do restytucji struktur kanoniczych w zarządzie cerkiewnym nawoływał zresztą z ław soborowych sam Iłarion, który z charakterystycznym dla siebie zaangażowaniem i energią występował na forum sekcji wyższej administracji cerkiewnej. Wybór i intronizacja Tichona (Biełławina) zbiegły się z wybuchem przewrotu bolszewickiego. Konstytuowanie się w przestrzeni politycznej nowych, komunistycznych władz zmieniło, po drugie, dotychczasowe warunki funkcjonowania wspólnoty, deprecjonując jej znaczenie i dążąc do fizycznej eksterminacji jej członków.

W wymiarze praktycznym rządy bolszewickie przyniosły zmierzch działalności prężnie działających w Rosji do 1917 roku szkół teologicznych. Upadek Moskiewskiej Akademii Duchownej, dotychczasowego miejsca azylu i pracy, zbliżył Iłarion do środowiska moskiewskiego oraz zacieśnił jego kontakty z patriarchą. Zaangażowanie w działalność Soboru Lokalnego, w walkę z ruchem „odnowicielskim” oraz reformę kalendarzową przyplącił wyrokami skazującymi na butyrskie więzienie, archangielską zsyłkę, wreszcie zaś Sołowiecki Obóz Robót Przymusowych. Arcybiskup wierejski (od 1923 roku) Iłarion Troickij zmarł 28 grudnia 1929 roku, w czterdziestym trzecim roku życia. 13 sierpnia 2000 roku Sobór Arcybiskupi Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wyniósł go na ołtarze. Cerkiew rosyjska wspomina świętego Iłariona w pierwszą niedzielę po 25 stycznia (7 lutego), 15 (28) grudnia oraz 28 kwietnia (10 maja) (Орловский 1998b, s. 23-40).

Bibliografia

- Bazyłow L. (1977). *Dzieje Rosji. 1801-1917*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Heller M. (2002). *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. Melech E., Kaczmarek T., Warszawa: Książka i Wiedza.
- IV Всероссийский Съезд ученого монашества (1917). „Богословский вестник”, nr 6-7, s. 142-146.
- Андреианов Г. В. (2000). *Архиепископ Иларион (Троицкий) и его богословское наследие. Опыт систематизации трудов и их оценки*. Машинопись. Санкт-Петербург: Московская Духовная Академия.
- Волков С. А. (1995). *Последние у Троицы. Воспоминания о Московской Духовной Академии (1917-1920)*. Москва-Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Голубцов С. А. (1998). *Материалы к биографиям профессоров и преподавателей МДА: архиепископ Иларион (Троицкий)*. „Богословский вестник”, nr 2, s. 108-170.

- Коростелев О. А., Ермишин О. Т. (2009). *Религиозно-философское общество в Санкт-Петербурге (Петрограде). Вехи истории, тематика заседаний, дискуссии*. W: Горяева Т. М. (red.). *Религиозно-философское общество в Санкт-Петербурге (Петрограде). История в материалах и документах 1907–1917*. Т. 1. Москва: Русский путь.
- Кривошеева Н. А. (1998). „Блаженни непорочнии в путь ходящии”. *Жизнеописание архиепископа Илариона (Троицкого)*. „Москва”, nr 1, s. 218-222.
- Миллюков П. Н. (1994). *Очерки по истории русской культуры*. Т. 2. Москва: Издательство группа „Прогресс-Культура”.
- (Орловский) Дамаскин (1998a). *Жизнеописание архиепископа Илариона (Троицкого)*. „Журнал Московской Патриархии”, nr, s. 27-41.
- (Орловский) Дамаскин (1998b). *Жизнеописание архиепископа Илариона (Троицкого)*. „Журнал Московской Патриархии”, nr 7, s. 23-43.
- (Орловский) Дамаскин (2000). *Мученики, исповедники и подвижники Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним*. Cz. 4. Тверь: Булат.
- (Поздеевский) Федор (1913). *Задача духовной школы. Речь перед началом учения в Московской Духовной Академии на молебне у раки преподобного Сергия*. „Богословский вестник”, nr 9, s. 1-5.
- Попов И. В. (1906). *Богословские факультеты (на докладную записку прот. П. Я. Светлова: О необходимости богословских факультетов в университетах или о реформе высшего религиозного образования в России*. К. 1906). „Богословский вестник”, nr 2, s. 392-401.
- Постников С. (2010). *Воспоминания об Академии (1910–1914)*. „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия: История. История Русской Православной Церкви”, nr 1, s. 128-134.
- Прокофьев А. В. (1999). *Приходская реформа в царствование Александра II*. W: Воробьёв В. Н. (red.). *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института*. Материалы. Москва: Издательство ПСТГУ.
- Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манохиной*, Москва 1994: Московский рабочий.
- (Рожков) Владимир (2004). *Церковные вопросы в Государственной Думе*. Москва: Общество любителей церковной истории.
- (Паруманук) Никон, Бонецкая Н. К. (red.). *Священномученик Иларион (Троицкий). Творения в трёх томах* (2004b). Т. 2. Москва: Издательство Сретенского монастыря.
- (Паруманук) Никон, Бонецкая Н. К. (red.). *Священномученик Иларион (Троицкий). Творения в трёх томах* (2004a). Т. 3. Москва: Издательство Сретенского монастыря.
- Смолич И. (1997). *История Русской Церкви 1700 – 1917*. Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря.
- (Снычёв) Иоанн (1999). *Священномученик Иларион, архиепископ Верейский. Житие и свидетельства. К церковному прославлению*. Москва: Издательство Сретенского монастыря.
- Сухова Н. Ю. (2009). *Фонд Учебного комитета при Святейшем Синоде. История, состав и содержание*. „Отечественные архивы”, nr 4, s. 38-47.

- Тарасова В. А. (1998). *На перепутье... Poleмика по вопросам реформы высшей духовной школы в России в начале XX в.* „Встреча”, пг 1, s. 14-22.
- Тарасова В. А. (2005). *Высшая духовная школа России в конце XIX – начале XX века. История императорских православных духовных академий.* Москва: Издательство „Новый хронограф”.
- (Троицкий) Иларион. (1917). *Единство Церкви и всемирная конференция христианства. Письмо г. Роберту Гардинеру, секретарю Комиссии для устройства мировой конференции христианства.* „Богословский вестник” пг 1, s. 3-60.
- Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 30 мая 1869 г.* (1873). W: *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе.* Т. XLIV. № 47154. Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии.
- Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г.* (1887). W: *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье.* Т. IV. № 2160. Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии.
- Фирсов С. Л. (2002). *Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг).* Мо: Духовная библиотека.
- Шафажинская Н. Е. (2009). *Социокультурная деятельность иерархов русского монашества XIX века.* „Вестник Московского государственного университета культуры и искусств”, пг 1, s. 46-51.
- (Шкурин) Митрофан (2009). *Государственное законодательство, церковно-правовое положение и социально-канонический статус православного приходского духовенства Российской Империи в XIX веке.* Машинопись. Ужгород: Ужгородська Українська богословська академія ім. свв. Кирила і Мефодія.
- Юдин К. (2005). *Кадры и кафедры. К истории русского ученого монашества.* „Встреча”, пг 20, s. 7-12.

HILARION (TROITSKY) VISION OF REFORMS ORTHODOX THEOLOGICAL EDUCATION

Abstract: At the beginning of the 20th century religious education in Russia has been undergoing a serious crisis *triggered* by social transformation. The approach to development the educational system motivated the Orthodox community. Between a difference vision of reforms the most interesting had represented Hilarion (Troitsky) – professor and pro-rector at The Moscow Theological Academy. It has been fluctuating around creations of new type religious academy, concentrated on the spiritual development of their pupils and the personality of future monks.

Key words: the Holy Hieromartyr Hilarion (Troitsky), religious education, theological academies

Kamila Pawełczyk-Dura – doktor nauk humanistycznych w zakresie religioznawstwa, pracuje w Archiwum Państwowym w Łodzi. Ważniejsze publikacje: *Rosyjskie prawosławie w okresie wczesnosowieckim (1917-1927)* (2014). Adres e-mail: pawelczyk.kamila@wp.pl